

Folyóiratunk támogatója

Nemzeti Kulturális Alap

Egyháztörténeti Szemle

2013. XIV. évf. 1. szám

Szerkesztők: Balogh Judit, Dienes Dénes, Fazekas Csaba

A szerkesztőség címe: 3950 Sárospatak, Rákóczi u. 1.; Tel./fax: (47) 311-057.

E-mail: reftud@uif.hu

További információ: Miskolci Egyetem BTK, Újkori Magyar Történeti Tanszék; 3515 Miskolc-Egyetemváros; Tel.: (46) 565-223; Fax: (46) 362-963. E-mail: bolfazek@gold.uni-miskolc.hu

A folyóirat kiadója: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 3950 Sárospatak, Rákóczi u. 1.

Tördelés: Timári István

Technikai munkálatok: Fazekas Csaba és Timári István

Nyomdai munka: Maxima Cs-A Kft. Nyomdaüzeme, Miskolc.

Felelős vezető: Kundráth Csilla

A címlaptervet James D. Doepp készítette, a címlapot az olaszliszkai református templom képének felhasználásával Timári István szerkesztette. Jelmondat: „Hogy Krisztus az Ő egyházát juttassa megszentelt és örök egyetértésre.” (*Philip Melancthon*)

Web: <http://www.egyhtortszemle.hu>

ISSN 1585-7476

XIV. évf.

1. szám

A.D. MMXIII

Tartalom

Helyreigazítás 3

Tanulmány

A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának könyvkiadása és könyvtarjesztése

Kádár Zsófia 5

Közlemények

A *Commentariustól* a *Liberig*. Melancthon a lélek halhatatlanságáról

Ittész Gábor 46

Homályos kezdetek. Új megfontolások Károlyi Gáspár életrajzának első szakaszáról

Szabó András 68

A Miskolci Katolikus Legényegylet (1933–1946)

Marozsán Zoltán 76

Billy Graham 1977. évi magyarországi látogatásának politikai háttere

Rajki Zoltán 98

Summaries in English

The Publishing and Distribution of Books in the Marian Congregation of the Jesuit College in Pozsony

Kádár, Zsófia 108

A Commentariustól a Liberig. Melanchthon a lélek halhatatlanságáról*

Ittész Gábor

Az V. lateráni zsinat (1512–1517) egyetlen dogmatikai határozata az emberi lélek egyediségét és halhatatlanságát mondta ki 1513-ban.¹ Jól ismert a néhány évvel később színre lépő Luther (1483–1546) elmarasztaló véleménye erről a zsinatról, amelyet nem egyszer éppen e miatt a tétel miatt illetett vitriolos kritikával.² A 20. századi protestáns teológiában hatalmas

irodalom bontakozott ki e kérdés körül, és széles körben elterjedt az a nézet, hogy Luther a lélek halhatatlansága helyett – a Bibliával összhangban – a test feltámadását tanította.³ Talán még figyelemreméltóbb, hogy egyes kutatók szerint Kálvin (1509–1564) már a pályája elején tudott arról, hogy a tőle sok száz mérföldre működő Luther nem vallja a lélek halhatatlanságát, s ezért tisztelettel ugyan, de határozottan vitába is szállt a wittenbergi reformátorral – akinek a néven nevezésétől mindazonáltal bölcsen tartózkodott.⁴ Ezen a háttéren meglepő, hogy Melanchthon (1497–1560) – Luther kollégája és a wittenbergi reformáció „titkára” – 1540-ben, tehát még jóval reformátortársa halála előtt önálló problémaként kezelte a lélek halhatatlanságát, és komoly erőket mozgósított a bizonyítására.⁵

- * A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).
1. Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum / Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen. Hrsg.: Denzinger, Heinrich – Hünermann, Peter – Hoping, Helmut. Ford.: Hünermann, Peter – Hoping, Helmut. Freiburg, 2005. (40. kiad.) 1440. p.; Az Egyházi Tanítóhivatal megnyilatkozásai. Szerk.: Fila Béla – Jug László. Kisterenye-Bp., 1997. 331. p. A háttérben Pietro Pomponazzi (1462–1525) működése áll, aki akkor már húsz éve magyarázta Arisztotelész *De animájá*t előbb a padovai – majd a ferrarai és bolognai – egyetemen, ahol az a viterbói Aegidius (1469–1532) is hallgatta az előadásait – mielőtt mélységes kiábrándultsággal távozott volna, hogy a firenzei platonista akadémiához csatlakozzon –, aki az ágostonos rend vezetőjeként a lateráni zsinat nyitóbeszédét tartotta, és akit az 1513-as *Apostolici regiminis* bulla szellemi atyjának tartanak. A kérdés a zsinati határozattal még korántsem zárult le, hiszen néhány évvel később adta közre Pomponazzi legfontosabb művét: *Tractatus de immortalitate animæ*. Bologna, 1516. Ennek nyomán a vita újból fellángolt, és további könyvek egész áradatát eredményezte. Vö. CONSTANT, ERIC A.: Reinterpretation of the Fifth Lateran Council Decree *Apostolici regiminis* (1513). In: *Sixteenth Century Journal*, 2002. 353–379. p., küln. 357–360. p.; KRISTELLER, PAUL O.: Renaissance Thought and Its Sources. Ed.: Mooney, Michael. New York, 1979. 181–196. p., küln. 191. p.; PLUTA, OLAF: Kritiker der Unsterblichkeitsdoktrin: In Mittelalter und Renaissance. Amsterdam, 1986. 4–7., 50–65. p.; WELS, HENRIK: Die Unsterblichkeit der Seele und der epistemologische Status der Psychologie im Aristotelismus des 16. Jahrhunderts. In: *Der Aristotelismus in der Frühen Neuzeit. Kontinuität oder Wiederaneignung?* Hrsg.: Frank, Günter – Speer, Andreas. Wiesbaden, 2007. 191–214. p. (továbbiakban: WELS, 2007.) küln. 197. p.
 2. Küln. pl. „ők maguk is majdhogyan semmit sem tudnak a hitről; botrányos egy bizonyosság e mellett az utolsó római [= V. lateráni] zsinat, a hol a sok gyerekes, felületes cikk közé még azt is bevették, hogy az ember lelke halhatatlan”. D. Luther Márton művei. A reformáció négy százados fordulójának örömnépe és emlékezetére. Szerk.: Masznyik Endre. 6 köt. Bp.-Pozsony, 1904–1917. [1914] (továbbiakban: LMM.) 2:60 = A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megjavítása ügyében, 1520. Ford.: Masznyik Endre; vö. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 1-72 köt. Weimar, 1883–. (továbbiakban: WA.) 6:432.30–33. „A legutóbbi lateráni zsinat Leó pápa alatt Rómában több más cikk között kimondotta: Hinni kell, hogy a lélek halhatatlan. Ebből látható, hogy ők az örök életből gúnyt és csúfot űztek. Ezzel beismerik, hogy náluk egészen közönséges hit, hogy nincs örök élet, de most egy bullával tanítani akarják azt.” LMM. 6:201 = Intés a kedves németekhez. 1521. Ford.: Masznyik Endre; vö. WA. 30^{III}:304.3–7). Ld. még WA.

- 7:131.37–132.4. (Assertio omnium articulorum M. Lutheri, 1520/1521.) WA. 41:341.20–23. (Predigt am Tage Johannes des Täufers, nachmittags, 1535. Nr. 34.) stb. Luther és a zsinat témájához ld.: STANGE, CARL: Luther und das fünfte Laterankonzil. In: *Zeitschrift für Systematische Theologie*, 1928. 339–444. p.; HEADLEY, JOHN: Luther and the Fifth Lateran Council. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 1973. 55–78. p.
3. Lutherhez ld. elsősorban Carl Stange és Paul Althaus 1925–1926-os vitáját a *Zeitschrift für Systematische Theologie*-ben: STANGE, CARL: Die Unsterblichkeit der Seele. In: Uo. 1925. 431–463. p.; ALTHAUS, PAUL: Die Unsterblichkeit der Seele bei Luther. In: Uo. 1926. 725–734. p.; STANGE, CARL: Zur Auslegung der Aussagen Luthers über die Unsterblichkeit der Seele. In: Uo. 1926. 735–784. p. Az elhúzódo vita további főbb tételeihez az előző jegyzetben idézett Stange-tanulmányon kívül vö. UO: Die Unsterblichkeit der Seele. Gütersloh, 1925.; ALTHAUS, PAUL: Unsterblichkeit und ewiges Sterben bei Luther: Zur Auseinandersetzung mit C. Stange. Gütersloh, 1930.; UO: Retraktionen zur Eschatologie. In: *Theologische Literaturzeitung*, 1950. 253–260. p. Az itt feszegetett kérdések azonban messze túlnyúltak a Luther-értelmezés keretein, s a múlt század derekán meghatározónak bizonyultak a teológia számos más területén is. A lélek halhatatlanságának és a test feltámadásának szembeállítására jellemző példa CULLMANM, OSCAR: Immortality of the Soul or Resurrection of the Dead? The Witness of the New Testament: The Ingersoll Lecture for 1955. In: *Immortality and Resurrection. Four Essays by Oscar Cullmann, Harry A. Wolfson, Werner Jaeger, and Henry J. Cadbury*. Ed.: Stendahl, Krister. New York, 1965. 9–53. p.
4. GEORGE, TIMOTHY: Calvin's *Psychopannychia*. Another Look. In: In Honor of John Calvin, 1509–1564. Papers from the 1986 International Symposium, McGill University. Ed.: Furcha, Edward J. Montreal, 1987. 310–311. p. A hivatkozott szakasz a *Psychopannychia* 1536-os bázeli előszavának elején olvasható. Vö.: BURNS, NORMAN T.: Christian Moralism from Tyndale to Milton. Cambridge, 1972. 28–32. p.; OBERMAN, HEIKO: Initia Calvini. The Matrix of Calvin's Reformation. Amsterdam – New York, 1991. (Mededelingen van de Afdeling Letterkunde 54:4.) [105–47. p.], 31. [= 135.]; TAVARD, GEORGE H.: The Starting Point of Calvin's Theology. Cambridge, 2000. 31., 54. p. A témához bővebben: ITTÉSZ GÁBOR: A lélek virrasztása. A *Psychopannychia*, Kálvin első teológiai munkája. In: *Credo*, 2009. 3–4. sz. 5–22. p.
5. Legalábbis meglepő, ha nem abból a – korábban gyakran felbukkanó, de mára meghaladott – szemléletből indulunk ki, hogy Melanchthon az arisztotelészi filozófiához való visszatéréssel elárulta a tiszta lutheri tanítást. Vö. ITTÉSZ GÁBOR: Melanchthon-recepció a reformáció korától a 21. századig. A reformátor halálának 450. évfordulójára. In: *Vallástudományi Szemle*, 2010. 4. sz. 125–145. p.

Melanchthon az Arisztotelész *De animájához* írt kommentárjának utolsó fejezetében tette módszeres vizsgálódás tárgyává a kérdést. Amikor 1553-ban átdolgozta ezt a nagy sikerű művét, nemcsak a kötet címét változtatta meg *Liber de animára*, hanem a záró fejezet címét is kibővítette egy jelzővel: *Az emberi lélek halhatatlanságáról*. A változtatás a tizenhárom évvel korábbi eredetiről (*Az lélek halhatatlanságáról*⁶) nem jelentős, mégis sokatmondó: felhívja a figyelmet a két kiadás közti számtalan apróbb-nagyobb különbségre, amelyek együttesen már számottevő – a pusztán stiláris beavatkozást messze meghaladó – módosítást jelentenek. Tanulmányomban éppen arra vállalkozom, hogy a halhatatlanság-fejezet két szövegváltozata közti eltérések elemzésén keresztül megvilágítsam Melanchthon felfogásának jellegzetességeit, különösen is a lélek halhatatlanságának és a test felfamadásának viszonyáról kialakított teológiai álláspontját, illetve ennek lényeges változásait.⁷

Melanchthon *De animája* a kora újkor – s talán minden idők – egyik leg sikeresebb egyetemi tankönyve. Több évi előkészítés után – a szerző 1533 óta dolgozott a témán – 1540 elején jelent meg első ízben, hogy aztán nagyon hosszú ideig ne tűnjön el a könyvpiacról.⁸ A wittenbergi *editio princeps*

⁶ Melanchthon szövegét az alábbi kiadások alapján hivatkozom: Commentarius de anima. [1540] Strassburg, 1544. [Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. Online: www.vd16.de (továbbiakban: VD16.) M 2753.] (továbbiakban: Commentarius.); a halhatatlansági fejezet: 303–315. p.; Liber de anima. (1553) In: Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia. Ed.: Bretschneider, C.G. et al. Halle, 1834–1860. (Corpus Reformatorum, 1–28.) (továbbiakban: CR.) 13:5–178. = STUPPERICH, ROBERT (Hrsg.): Melancthon's Werke in Auswahl. ['Studienausgabe'], 7 köt. Gütersloh, 1951–1975. (továbbiakban: MSA.) 3:303–372., benne a fejezet CR. 13:172–178. = MSA. 3:365–372. Mindkét változat szövegét – helytakarékoságból a latin eredeti mellőzésével – saját fordításomban idézem, amelyek mintegy negyven további szemelvénnel együtt fognak megjelenni a Luther Kiadó megbízásából általam szerkesztett *Melanchthon-szöveggyűjteményben*. Köszönettel tartozom Ittész Dánielnek, aki a készülő kötet kontrollszerkesztőjeként fordításaimat az eredetivel való összevetés alapján gondosan javította, és pótolhatatlan segítséget nyújtott a klasszikus források felkutatásában is.

⁷ Megközelítem így módszertanilag is alapvetően eltér a nemzetközi szakirodalomban a téma önálló tárgyalásának eddig szánt – ismereteim szerint – egyetlen tanulmányától, amelyben a szerző Melanchthonnak a humanista reneszánsz filozófiához való hozzájárulását vizsgálja, és a halhatatlanság megalapozásának ismeretelméleti és antropológiai gyökereit, ill. jelentőségét elemzi kizárólag a *Liber* szövege alapján. Vö. FRANK, GÜNTER: Philipp Melancthon's Idee von der Unsterblichkeit der menschlichen Seele. In: *Theologie und Philosophie*, 1993. 349–367. p. (továbbiakban: FRANK, 1993.)

⁸ A mű keletkezés-, kiadás- és hatástörténetéhez ld. HELM, JÜRGEN: Zwischen Aristotelismus, Protestantismus und zeitgenössischer Medizin, Philipp Melancthon's Lehrbuch *De anima*. (1540/1552) In: JÜRGEN, LEONHARDT (Hrsg.): Melancthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts: Begleitband zur Ausstellung im Kulturhistorischen Museum Rostock 25. April bis 13. Juli 1997. Rostock, 1997. 175–

még legalább három további követte ugyanabban az évben Strassburgban, Párizsban és Lyonban. Aztán – csak a teljes kiadásokat számolva – még vagy egy tucatszor kinyomatták tíz év alatt, mielőtt Melanchthon 1553-ban új cím alatt közreadta volna az átdolgozott változatot. A *Liber* további tíz alkalommal jelent meg írója halála előtt, s még azután is évtizedekig rendszeresen újranyomták. A 16. század vége előtt alig akad olyan hároméves periódus, hogy legalább egy részét ki ne adták volna. Történetének első hat évtizedében – 1540 és 1600 között – Lübecktől Lyonig vagy tíz különböző város mintegy kéttucat nyomdássa összesen több mint hatvan kiadásban adta közre a művet.⁹ Ehhez hozzátehetjük még, hogy Melanchthon *De animájához* legalább öt kommentár íródott a 17. század elejéig, s némelyik több kiadást is megért.¹⁰ Ez egy olyan műtől, amely már maga is kommentár, nem jelentéktelen eredmény.

E figyelemre méltó sikertörténet azt is tükrözi, hogy Melanchthon antropológiai műve az Alpoktól északra bevett egyetemi (sőt középiskolai) tankönyvvé vált, amelyből diákok generációi tanultak. Hogy Melanchthon a pszichológiát jelentősen kiterjesztette, s könyvébe komoly anatómiai részeket is beépített, jelentősen hozzájárult a *De anima* újszerűségéhez és jelentőségéhez. Nagyrészt ez magyarázza a mű iránti modern kritikai érdeklődést, amelynek egyik meghatározó forrása, hogy a javított kiadásban Melanchthon felhasználta kora legfrissebb tudományos eredményeit.¹¹ A *Liber* nagy mértékben épít a modern anatómia megalapozójaként számon tartott Andreas Vesalius (1514–1564) *De humani corporis fabrica libri*

191. p. (továbbiakban: HELM, 1997.), itt 175–177., 189–191. p.; KUSUKAWA, SACHIKO: The Transformation of Natural Philosophy: The Case of Philip Melancthon. Cambridge, 1995. (továbbiakban: KUSUKAWA, 1995.) 83–86. p.; NUTTON, VIVIAN: Wittenberg Anatomy. In: GRELL, OLE PETER – CUNNINGHAM, ANDREW (eds.): Medicine and the Reformation. London – New York, 1993. (továbbiakban: NUTTON, 1993.) 11–32. p., itt 23–25. p.; SCHÜLING, HERMANN: Bibliographie der psychologischen Literatur des 16. Jahrhunderts. Hildesheim, 1967. (továbbiakban: SCHÜLING, 1967.) 10–11., 183–186., 267–268., 288. p.

⁹ A *De anima* 16. századi kiadástörténetét összefoglaló táblázatot ld. Függelékben.

¹⁰ STIGEL, JOHANN: De Anima, commentarii clarissimi atque doctissimi viri, D. Philippi Melancthonis, explicatio. Mühlhausen, 1570. [VD16. M 2772.] (vö. VD16. M 2775. Wittenberg, 1575.; VD16. M 2779. Wittenberg, 1581.); GRÜN, JOHANNES: Liber de anima Dn: Philippi Melancthonis in diagrammata methodica digestus. Wittenberg, 1580. [VD16. G 3507.]; STRIGEL, VICTORINUS: In Philippi Melancthonis Libellum de anima Notae breves et eruditae traditae in Academia Ienensi. Lipsce, 1590. [VD16. S 9615.]; MAGIRUS, JOHANNES: Anthropologia, Hoc est: Commentarius eruditissimus In aureum Philippi Melancthonis libellum de Anima. Frankfurt a.M., 1603. [Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. Online: www.vd17.de (továbbiakban: VD17.) 39:136605R.]; CORVINUS, WOLFGANG: Oratio De Dignitate, Iucunditate, Et Multiplici Utilitate Cognitionis partium corporis humani: Loco præfationis Præmissa publicæ explicationi utilissimi libelli De Anima, Dn. Philip. Melancthon. 7. Maij in Majori principum Collegio. Lipsce, 1611. [VD17. 23:254761E.]

¹¹ Ld. pl. HELM, 1997. 183–189. p.; KUSUKAWA, 1995. 114–123. p.; NUTTON, 1993.; SCHEIBLE, HEINZ: Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit. In: *Luther Jahrbuch*, 1999. 237–262. p., 262. p.

septem (1543) című könyvére, amelyben a padovai tudós – saját boncolásai alapján – számos ponton vitába szállt az orvostudomány évezredes tekintélyének számító Galenusszal.¹² Ez az 1553-as átdolgozás legnagyobb újdonsága, de magán a zárófejezeten közvetlen nyomot nem hagyott, ezért a kérdés további vizsgálatára itt nincs lehetőségem.

A mű értelmezése szempontjából fontos, hogy világosan lássuk a *De anima* helyét az egyetemi curriculumban. Ezt a helyet érdekes kettősség jellemzi. Egyrészt a tankönyv a filozófiai vagy bölcsészettudományi kar (facultas artium) diákjai számára készült, célközönsége tehát nem a teológushallgatók (és nem a orvosok). Másrészt viszont – ahogy azt Vivian Nutton és Sachiko Kusukawa meggyőzően kimutatták¹³ – ez a természettudományos tudásanyag, illetve ennek az anyagnak a melanchthoni feldolgozása egy nagyobb oktatási reformprogramba illeszkedett, amelyet alapvetően határoztak meg teológiai szempontok.¹⁴ A skolasztika hagyományai összeegyeztethetetlenek voltak a reformatori felismerésekkel, a nagy középkori szintézis hit és tudás, kinyilatkoztatás és filozófia között tarthatatlanná vált. Ugyanakkor a törvény és evangélium közti reformatori különbségtételből nemcsak az értelem hasznavehetetlensége következett az istenismeret területén, hanem a tágran értelmezett – mai fogalmaink szerint a természet- és társadalomtudományokat is magában foglaló – filozófia létjogosultsága is a törvény – vagyis az e világi élet és tudás – keretei között. Ez magyarázza az egész vállalkozás etikai orientációját is, hiszen a reformatori felfogásban az erkölcs éppen az emberi együttélés értelem vezérelte szabályainak összessége.

Melanchthon a lélek halhatatlanságát tehát egy filozófiai tankönyv keretében tárgyalja, s ez önmagában is sokat előrevetít felfogásából – különösen, ha felidézünk, hogy teológiai főművében, a *Loci communes* különböző kiadásában ilyen „teológiai közhely” nem szerepel, csak a feltámadás bukkán fel locusként a későbbi kiadásokban. Másrészt viszont Melanchthon az utolsó fejezetet szenteli a kérdésnek, s ez a strukturális döntés is jelentős mozzanat. Az anyag ilyenfajta elhelyezése nem következett az arisztotelészi alapszövegből. Azok a passzusok, amelyeket ez a fejezet kommentál, nem alkotnak összefüggő egységet a *Περὶ Ψυχῆς* végén, hanem jóval korábban elszórtan találhatók. De nem csak az elhelyezésben jelentős a különbség, mennyiségileg is háttérbe szorul Melanchthonnál az alapszöveg. A reformator a zárófejezetből csak mintegy 4%-ot szentel Arisztotelész tárgyalásának. A fejezet központi kérdését azonban gazdagon kontextualizálja és alaposan körüljárja, vagyis alkalmazza rá a loci módszert. Ez pedig a strukturális megoldást is segíthet megérteni: a lélek halhatatlanságát

¹² Ahogy Nutton hangsúlyozza (NUTTON, 1993. 21–22. p.), Melanchthon mindkét kiadásban maximálisan törekedett arra, hogy naprakész anatómiai tudást közvetítsen, ez önmagában tehát nem a *Liber* újítása. A *De humani corporis fabrica* megjelenése előtt írt *Commentarius* esetében azonban a cél megvalósítása még a görög orvostudomány modern – humanista – eszközökkel történő feldolgozását jelentette. Vagyis az 1. kiadás Galenus-hivatkozásai sem „középkori” maradványok Melanchthon szemléletében, hanem ugyanúgy a szerző korszerűségének jelei, mint majd az 1553-tól helyükre lépő vesaliusi ismeretek.

¹³ Hivatkozott műveikhez ld. 8. sz. jegyz.

¹⁴ Vö. FRANK, 1993. 354. p.

Melanchthon önálló locusként kezeli, méghozzá szó szerint locus eschatologicusként.

Hogy a *De anima* utolsó fejezete mennyire önálló egység, azt jól példázza, hogy már az első kiadása évében megjelent külön kötetben is Heinrich Knaust (vagy Chnustinus, 1521/1524–1577 után) német fordításában.¹⁵ Úgy tűnik, Melanchthon maga nem tudott a vállalkozásról,¹⁶ amelyet inkább „kalózfordításnak” kell tekintenünk.¹⁷ Népszerűségben sem vehette fel a versenyt a latin eredetivel. Újabb kiadásának nem találtam nyomát, bár egy – ma már csak könyvtári katalógusokból ismert – kötet talán e mű alnémet kiadása lehetett.¹⁸ A téma tágabb kontextusában sem egészen elhanyagolható Knaust vállalkozása. Saját kis octavo kötetének végére a fordítás után beilleszt egy katalógust bibliai idézetekből, amelyben – hangsúlyozom, a lélek halhatatlanságát kifejtő műhöz kapcsolódva – feltámadási szakaszokat gyűjt csokorba.¹⁹ Ezzel szemléletesen illusztrálja

¹⁵ Von dem leben vnd vnsterblichkeit der Seelen. Ford.: Knaust, Heinrich. Berlin, 1540. [VD16. M 2790.] Az ekkor legfeljebb tizenkilenc éves Knaust – később a jog mindkét ágának doktora és koszorús költő – Wittenbergből Berlinbe érkezve hozta magával kedvenc tanárának legfrissebb művét, s fordítását mint bemutatkozó ajándékot ajánlotta új munkáltatóinak, a cöllni polgármesternek és városi tanácsnak.

¹⁶ Melanchthon levelezésében egyetlen utalást találtam Knaustra, amely 1546-ból származik, és a fordító *Officia scholastica* című művét ajánlja kiadásra. Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. Szerk.: Scheible, Heinz. Bd. 12+11. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977–. 9:156, 4529a sz.

¹⁷ Ránk maradt formájában a *Von dem leben vnd vnsterblichkeit der Seelen* legalább annyira Knaust műve, mint Melanchthoné. A német fordítás határozottan bőbeszédűbb, mint a latin eredeti, aminek szemléltetésére egyetlen példa, hogy Melanchthon nyitómondatának első fele így hangzott: „Filius Dei perspicue nos docuit de uita perpetua, post hanc uitam agenda, ac testatus est omnibus mortuis restituenda esse corpora.” (Magyar ford. ld. alább.) Ugyanez Knaust fordításában: „DER eingeborene gottes Son/vnsrer lieber Herr vnd Seligmacher Jhesus Christus / hat vns / die wir seine jüngere sein/ also in seinem heiligen Euangelio vntr weiset vnd geleret/ das nach diesem elenden / betrübten vnd zeitlichem leben/ein ewigs/ vnvergengliches vnd herrliches leben folgen sol / Er hat auch zugesagt vnd verheissen allen den / so in den grebern schlaffen/vnd der welt abgestorben sind/welch die würm vnd maden fressen vnd verzeret haben / sollen jren eigen leib widder uerbekomen /vnd am jüngsten tag auferstehen.” (A5^r/v, kiemelés tőlem. A Szerző.) Az eredeti szöveg pontos fordítását visszaadó szavakat kurziváltam. Az idézetben vizuálisan is szembeötlő, hogy ehhez képest milyen nagy arányban szerepelnek a körülírást, lazább parafrázist szolgáló szövegrészek.

¹⁸ Van der vnsterflichkeit der Seelen vnde Ewigem leuende. Lübeck, 1552. [VD16. M 2794.]

¹⁹ A lista címe („Etliche feine Trostspruche/von der Auferstehung der todten vnd ewigen leben/hin vnd wider / Aus der Schrifft vnd Vatern/ mit besonder[e]m fleis/zusamen getragen/” – C7r) és bevezetője is kettős – kanonikus és patrisztikus – tagolást ígér, ám maga a gyűjtemény csak bibliai igehelyeket tartalmaz. A korábbi terv tehát valószínűleg a kivételzés során módosult – vagy egyszerűen torzban maradt –, az eredeti szándék annyiban azonban jelentős, hogy előrevetíti azt az irányt, amelyben a téma tárgyalása a 16. század során fejlődni fog. Melanchthon – mint látni fogjuk – pogány filozófusokat idéz inkább, mint egyházatyákat, a későbbi szerzők azonban intenzíven bevonják majd a patrisztikus forrásokat is.

azt a szélesebb tételt, hogy a kettő éles megkülönböztetése és szembeállítás-a idegen a 16. századtól.

Melanchthon gondolatmenetének alapszerkezete a *De anima* zárófejezetének mindkét változatában hasonló. A bevezetés középpontjában Jézus Krisztus áll, mindkét esetben ő jelenti a kezdőpontot. Amíg a *Commentarius* Jézusnak az utolsó ítéletről szóló tanításából indul ki, a *Liber* Krisztus feltámadásának példájával kezdi. Az azonban összeköti a két kiadást, hogy a halhatatlanság tételét Melanchthon mindkettőben a feltámadás tárgyalásához köti, mintegy abból vezeti le. A lélek testtől való elválaszthatóságának és önálló túlélésének kérdése az érvelésnek csak egy jóval későbbi pontján merül fel.

A fejezet a bevezetés után három nagy egységre tagolható. Az első a túlvilági lét ismeretelméleti kérdéseit tekinti át, a második a lélek halhatatlanságának szorosabban vett kérdésével foglalkozik, a zárószakasz pedig a voltaképpeni Arisztotelész-kommentárt tartalmazza, s ezt követi egy rövid összegzés, amely egyszersmind az egész mű lezárása is. Az átdolgozás során a legjelentősebb változások a bevezetést és az első – episztemológiai – fő részt érintették.

A *Commentarius* felütése tehát az utolsó ítéletről szóló jézusi tanítás:

„Az Isten Fia érthetően tanított minket az örök életről, amelyet majd ez után az élet után élünk, és bizonyosságot tett arról, hogy minden halott vissza fogja kapni a testét, továbbá hogy az istenfélők, akik engedelmeskedtek az evangéliumnak, örök örömben fognak élni, és az Istennel való közösséget fogják élvezni, Isten ellenségei viszont borzalmas és örökös kínoknak vettetnek alá. Vessük lelkiünkbe ezt a tanítást, és ne hagyjuk, hogy szemfényvesztő gondolatok kiszakítsák onnan! Egész életünkben tartsuk szem előtt azt az igazságos ítéletet, amelynek a halál után majd mindnyájan alávetetünk: törekedjünk arra, hogy Istennel szemben tiszteletteljes félelmet tanúsítva és az evangéliumnak engedelmeskedve erre az ítélőbíróra irányítsuk gondolatainkat!”²⁰

A tanítás komolyan vételére való biztatás kettős funkciót tölt be. Egyrészt – névértéken mint életprogram – illeszkedik az egész mű említett etikai célkitűzésébe: arra nevel az olvasót, hogy éljen tisztességes életet. Másrészt a következő gondolatmenet megalapozásául is szolgál, ehhez az alaptételhez kapcsolódik a lélek halhatatlansága is, amelyet bizonyítani akarunk. A halhatatlanság voltaképpeni tételezését azonban még megelőzi egy ismeretelméleti vizsgálódás négy lépésben.

Melanchthon először kategorikusan kijelenti, hogy idézett kiindulópontja kinyilatkoztatott igazság, nem az értelem felismerése: „Mindezt mennyei kijelentésekből, nem pedig filozófusok fejtegetéseiből tudhatjuk.”²¹ A következő mondat siet tisztázni, a bűn következménye, hogy a

túlvilági élet ismeretéhez a keresztény kinyilatkoztatásra van szükségünk. A bűn értelmünket elhomályosító hatása nélkül józan ésszel is eljuthattunk volna ugyanerre a következtetésre. Innen már csak egy karnyújtásnyira van az éles szembeállítás árnyaltabb feloldása: „...bár az eredeti romlás által megrontott természetben ez a belénk oltott ismeret az örök életről nem ragyog oly fényesen, azért még megmaradt bennünk ennek valamiféle nyoma.”²²

A második szakasz azt mutatja meg, mire juthat a bűneset következményeit viselő értelem. Melanchthon itt a morális érv két változatát vonultatja fel, amely „– noha az értelem szülötte – nem jelentéktelen”.²³ A rövidebb változat szillogisztikus szerkezetet mutat: „...lehetetlen, hogy a legkiválóbbak mind csak pusztulásra és szenvedésre szülessenek. Köztudott viszont, hogy a legkiválóbbakat nagyon sokszor igen kegyetlenül megkínózzák, a zsarnokok és más gazemberek pedig nagyon gyakran meg is ölik őket. Szükségképpen kell tehát még lennie valamilyen menedékhelynek, ahol a jók nyugalmat találhatnak.”²⁴ A második variáns részletesebben fejti ki ugyanezt, és az Isten iránti engedelmesség kötelező érvényéből jut hasonló eredményre. A levezetés közben Melanchthon folyamatosan hangsúlyozza, hogy az érvelés premisszái és lépései nem haladják meg a természetes értelem által megismerhető igazság körét.

Ennek ellenére a harmadik lépésben szentírási bizonyosságokat gyűjt össze, mivel „természetes tudásunk kissé homályos”.²⁵ Bibliai példái között Ábel, Énók, Illés és Elizeus, valamint Krisztus és az általa feltámasztottak szerepelnek, beleértve a nagyszombati pokolra szálláskor kiszabadítottakat is. Ábel kapcsán kirándul a kanonikus szövegek keretein túlra, és negatív példákat a klasszikus ókor történelmi alakjai közül idéz (Nero, Tiberius és Epikurosz): míg a jóknak méltó jutalmukat kell elnyerniük, ugyanilyen erős érv a halál utáni élet mellett, hogy a gonoszoknak akkor is el kell nyerniük a büntetésüket, ha ebben az életben ez nem történik meg. Énók jelentősége pedig nemcsak testben történt elragadtatásában keresendő,²⁶ hanem abban is, hogy „Júdás levelében [14–15. vers] fennmaradt Énók beszédeinek egy rövid részlete az eljövendő ítéletről”.²⁷ Noé dédapja tehát ékes példája annak, hogy az igazak terjesztették (hirdették) is az utolsó ítéletre és örök életre vonatkozó ismeretét.

Az ismeretelméleti fejtegetés utolsó részében Melanchthon még egyszer összegzi az eddigieket. Az örök életre vonatkozó „meggyőződés gyökeret vert az emberek között a világon mindenütt; egyrészt mert az emberek a természetükből adódóan ezen az állásponton vannak, másrészt pedig mert a jók igehirdetése ismertté tette a kérdést.”²⁸ A pogányok a kísértetek megjelenéséből is erre a következtetésre jutottak (Cicero és Plutarkhosz szerepel a hivatkozások között). Mi azonban – így a *Commentarius* – a prófétaiktól szerezzük ismereteinket, hiszen az általuk tanítottakat nemcsak

²² *Commentarius*. 304. p.

²³ *Commentarius*. 304. p.

²⁴ *Commentarius*. 304. p.

²⁵ *Commentarius*. 305. p.

²⁶ Vö. 1Móz 5,24, Zsid 11,5.

²⁷ *Commentarius*. 307. p.

²⁸ *Commentarius*. 307. p.

²⁰ *Commentarius*. 303–304. p.; vö. 17. sz. jegyz.

²¹ *Commentarius*. 304. p.

Krisztus szavai, hanem feltámadásának példája is megerősítette. Voltaképpen az a meglepő, hogy bár az értelem valamelyest tudatában van az örök életnek, és ezt Isten sokféleképpen meg is erősítette példákkal és szavakkal, az emberek mégsem ismerik fel, s nem az eljövendő ítéletre készülve élik az életüket. Ezzel zárul az 1540-es kiadás első nagy egysége. Melanchthon ezután a lélek halál utáni állapotának kérdését veszi elő, amelyet a *Liber*-ben is tárgyal majd, bár erősen eltérő gondolatmenet után érkezik meg hozzá.

Az 1553-as kiadás az örök életre vonatkozó ismeretünk legfőbb forrásának Krisztus feltámadását tekinti, amit ezúttal is tágan értelmez, belevonva a pokolra szállás motívumát és az akkor mennybe vittek sokaságát is. Ezt követi – a *Commentarius* sorrendjét megfordítva – a jézusi tanítás. Harmadik mozzanatként ezt a tudást az egyházban kontextualizálja. Az érvelés negyedik lépése pedig az, hogy ezt a tanítást az egyház – beleértve az ószövetségi egyházat és Jézust is – minden időkből hirdette. Végül az egységet az a biztatás zárja, hogy ezt mi se utasítsuk el, hanem térjünk meg.

A korábbi kiadással összevetve Melanchthon semmi lényegesen újat nem tanít az 1553-as szöveg első lapjain, ez is az örök élet tételezésével kezdődik, mégis jelentősek a két változat közti különbségek. A *Liber* első szakasza számottevően rövidebb, mintegy fele csak a korábbinak. Az érvelés egy teljes vonulata hiányzik belőle: meg sem említődik, hogy a túlvilági lét tana elérhető lenne a pusztá értelem számára. Sem a hipotetikus eredeti – bűneset nélküli – tudás, sem ennek esetleges maradványa nem kerül szóba. Éppen ellenkezőleg, Melanchthon az egész tanítást mint „az egyház sajátját”²⁹ állítja az olvasó elé. Ugyancsak hiányoznak a morális érvek az első szakaszból. A tételt kizárólag bibliai példákkal és tanítással támasztja alá, de ezek közül is hiányzik Ábelé, amely egyrészt az átdolgozás során kihagyott morális érvrendszerhez kapcsolódott eredetileg, másrészt pedig – ugyanebbe a logikába illeszkedve – történelmi kitekintésre adott alkalmat, ami a *Liber* kinyilatkoztatási koncentrációjával már nem egyeztethető össze.

Ugyanebbe az irányba mutat számos kisebb módosítás is, amelyek mind a gondolatmenet egyházi-teológiai irányát erősítik a bölcséleti-racionális orientációval szemben. A *Commentarius*-ban Énók úgy bukkan fel, mint akinek a példája emlékeztet bennünket arra, hogy egy jobb élet vár bennünket a halál után, és aki maga is prédikált az örök életéről. Melanchthon biznysága erre a Júdás 14–15-ben fennmaradt idézet 1Énók 1,9-ből. A *Liber*-ben a Gepezis 5 rejtélyes alakjának újszövetségi idézetét viszont már kifejezetten annak bizonyítékeként értelmezi a reformátor, hogy az egyház mindig is hirdette a túlvilági lét tanát. Az értelem képességeinek és felismerésének korlátaira vonatkozó reflexió helyét 1553-ban a megtérés fontosságának hangsúlyozása veszi át. A második alegységben ez még általánosan fogalmazódik meg, de – a cipriáni tétel félreismerhetetlenül reformátori visszhangján keresztül – ez is egyértelmű ekkleziológiai jelentőséget nyer: „Mennyei egyházának azonban senki sem lesz polgára, ha előbb ebben a halandó életben nem volt polgára ennek az egyháznak – amelyben hangzik az evangélium szava –, és meg nem tért Istenhez, mie-

²⁹ CR. 13:173 = MSA. 3:366.5–6.

lőtt ebből az életből eltávozott.”³⁰ A bűnbánatra szóló személyes biztatás későbbre kerül 1540-hez képest, és csak az ismeretelméleti szakasz – nem pedig a propositio – végén kerül elő. A korábbi szövegben ez a felhívás az eljövendő feltámadás ígéretének, illetve az örök kárhozat fenyegetésének összefüggésében olvasható, a *Liber*-ben viszont sokkal inkább az egyház igahirdetésére adott válaszul.

E különbségek ellenére észre kell vennünk, hogy bár a fejezet mindkét változatában a lélek halhatatlanságának bizonyítására indul Melanchthon, mindkét szöveget a feltámadás és az örök élet tárgyalásával kezdi. Az egész gondolatmenetnek ez a kezdőpontja, amit két szempontból is nyugtáznunk kell. Először is az érvelés az örök élet ígérete felől halad a lélek halhatatlansága felé, nem visszafelé. Másodszor Melanchthon érvelése Isten ígéretéből – és nem az emberi természetből – indul ki, lényege szerint tehát teológiai, nem filozófiai.³¹ A reformátor ezt egyértelműen meg is fogalmazza. A *Commentarius*-ban valamivel visszafogottabban, de itt is félreérthetetlenül: isteni kinyilatkoztatásból, nem pedig a tudós pogányok műveiből tudhatunk az utolsó ítéletről és az eljövendő örök életéről, illetve kárhozatról.³² A *Liber* kezdőlapjain pedig egészen kizárólagos módon az egyház tanításaként tárja elénk ezt az ismeretet.

A lélek halhatatlanságának bizonyítására voltaképpen a fejezet második nagy egységében kerül sor. Itt – különösen a szakasz első felében – jóval erőteljesebbek a szövegszerű párhuzamok a két kiadás között, mint az episztemológiai részben, de természetesen itt is találkozunk az átdolgozás ott felismert szempontjainak érvényesülésével, ami jelentős különbségeket eredményez. Ez az egész fejezet leghosszabb szerkezeti egysége, a *Commentarius* esetében annak közel felét, a *Liber*-ben pedig kétharmadát teszi ki. A különbség nem csak az arányokra igaz, abszolút terjedelemben is mintegy 30%-kal hosszabb a későbbi szöveg. Ennek legfőbb oka, hogy – mint látni fogjuk – az ismeretelméleti szakaszból kihagyott anyag nagy része ide épült be az átdolgozás során.

A középső rész alapkérdése a lélek testtől független továbbélése: „Különösen is fontos azonban az a kérdés, hogy az ember lelke a testtől elválasztható fuvalat-e (spiritus), amely annak pusztulása után is fennmarad.”³³ A lélek halhatatlansága ebben a klasszikus formában itt jelenik meg először mindkét változatban. Melanchthon kétféle érvrendszerrel igyekszik igazolni a tételt. Először újszövetségi igehelyeket idéz, majd „visszatér [...] a filozófusok fejtegetéseire”.³⁴

A bibliai textusok sora a *Commentarius*-ban és a *Liber*-ben nagyjából megegyezik. A listát mindkét változatban a Máté 10,28 nyitja, amit a Lukács 23,43 követ. Ha a lélek füstként szétoszlaná, nem lehetne Krisztussal a paradicsomban, márpedig éppen ez az, amit Jézus a tőle jobbfelől megfe-

³⁰ CR. 13:172 = MSA. 3:365.27–30.

³¹ Vö. FRANK, 1993. 359–360., 366. p.

³² Vö. 21. jegyz.

³³ *Commentarius*. 309. p.

³⁴ *Commentarius*. 312. p.

szített gonosztevőnek ígér. A későbbi változat ehhez magyarázólag hozzáteszi, hogy a paradicsom „nem az epimenidészi álmot jelenti, hanem a boldog életet, amelyben Isten új fényt hint az elmére, és a szívekben lakozik, melyek így igazzá lesznek, megtelnek örömmel, tudniillik összhangba kerülnek vele.”³⁵ Tizenhárom évvel korábban így hangzott ez a mondat: „A paradicsom pedig a boldog életet jelenti, amely az új élet, tele fénnel, bölcsességgel, igazsággal és örömmel.”³⁶ A lélekálvás egyértelmű tagadása tehát új mozzanat 1553-ban, és lehet, hogy a bevezetőben említett Kálvinmű, a *Psychopannychia* megjelenése (1542, 1545) is motiválta (közben Luther is meghalt), mindenesetre 1540-ben Melanchthon még nem érezte szükségét, hogy utaljon rá. Akárhogy is, a változás a levegőben volt, de – ahogy az érintőleges közbevetés formája is jelzi – Philipp magister valószínűleg inkább csak követte, mint vezette ezt a trendet. Fennmaradt ugyanis egy evangélikus igehirdetés a következő évből egy bizonyos Matthias Taciustól (fl. 1550 k.), amelyben a lélekálvás cáfolata szintén központi téma.³⁷ A szerző életrajzáról keveset tudunk,³⁸ s mindössze két prédikációja maradt ránk. Aligha Melanchthon előző évi elejtett megjegyzése keltett olyan hullámokat, hogy 1554-ben már egy szinte ismeretlen vidéki lelkész is ezt a tanítást közvetítse gyülekezetének egy vasárnap délutáni istentiszteleten.³⁹

A *De anima* mindkét kiadásában egy rövid, de retorikailag gondosan megszerkesztett igehirdetés következik ezután a lukácsi perikópáról. Ez a voltaképpeni tárgy szempontjából kitérő,⁴⁰ amely után visszakanyarodva Melanchthon újra tételezi a lélek halhatatlanságát, majd folytatódik a bizonyító erejű textusok sora. Először Jézus megdicsőülését idézi (Mt 17,1.3), amikor Krisztus Mózesrel beszélget, noha az meghalt és eltemették (5Móz 34,5–6). Pál (Fil 1,23 és 2Kor 5,6–8), majd Péter következik, aki a börtönben levő lelkeknek prédikált (1Pt 3,19–20). A *Commentarius* ennek magyarázatául Augustinust idézi, mielőtt a téma szempontjából alapvető evangéliumi szakaszra, „A gazdag és Lázár” történetére (Lk 16,19–31) térne, amihez még Jézusnak a szadduceusokkal való vitáját kapcsolja (Mt 22,32 és párhuzamos helyek).

A *Liber* listája ettől kis mértékben tér el. Összességében Melanchthon egyszerűsíti ezt a szakaszt. Nem egészen azonos a textusok sorrendje,⁴¹ a második korinthusi levél pedig ki is marad. Főként azonban csökkenti, illetve elhagyja az értelmező részeket – kimarad Augustinus és lerövidül a Lukács 16 tárgyalása –, és lényegében csupán egy idézetkatalogusra szorít-

³⁵ CR. 13:173 = MSA. 3:366.33–36.

³⁶ *Commentarius*. 308. p.

³⁷ Ein Predigt von der vnsterblichkeit der Seelen/vnd von jrem stande nach abeschiede von dieser Welt/ aufferstehung des fleisches vnd ewigem leben/ vber das Euangelium von des Obersten der Schulen Tochter/ Matthei ix. Magdeburg, 1556. [VD16. T 44.] (továbbiakban: TACIUS.) A címlap tanúsága szerint eredetileg 1554-ben hangzott el.

³⁸ Goslarból származott, ahol Antonius Corvinus (1501–1553) tanítványa volt. 1536 és 1538 között Wittenbergben tanult, és az 1550-es években a Magdeburg melletti Groß Salze lelkésze volt.

³⁹ Vö. TACIUS. A2^r.

⁴⁰ *Commentarius*. 308–310. p.; CR. 13:173–174 = MSA. 3:366.36–367.37.

⁴¹ Lk 16,19–31.; 1Pt 3,19–20.; Mt 17,1.3.; Fil 1,23; Mt 22,32.

kozik. Szikárabb tehát a *Liber*, de éppen ezért erőteljesebb is. Az egymás után következő igehelyek kumulatív ereje sodróbb, mint a korábbi változat kicsit szerteágazóbb, magyarázatokkal tarkítottabb listájáé. Ebben a stílárius regiszterben szólal meg az első érvrendszer záró mondata is: „Ezek egyáltalán nem bonyolult dolgok, és a hívő lelkek számára hasznosak.”⁴² A *Commentarius*ban az összegzés is egy árnyalattal kevésbé markáns, és a tranzíció is nehezekebb:

„Hasznos, ha először a mennyei bizonyságokat kutatjuk mind a feltámadással, mind a lélek természetével kapcsolatban. A feltámadásról továbbá igen sok pompás beszéd található a prófétáknál és az evangéliumban, amelyeket az istenfélőknek mindig szem előtt kell tartaniuk. Most visszatérek a filozófusok fejtegetéseire, akik közül azok, akik azt tartották, hogy van a jövőben egy másik élet, úgy vélték, hogy a lélek mennyei természetből származik, és hogy azután, eltávozva a testből, nélküle kóborol.”⁴³

Melanchthon megint összekapcsolja a halhatatlanságot a feltámadással, s ez egy rövid utalás erejéig újabb kitérőt eredményez. Ezután következik a fejezet második nagy egységén belül a második érvrendszer kifejtése, a bibliai ígék után a lélek halhatatlansága melletti filozófiai érvek számbavétele.

Az 1540-es és 1553-as kiadás között eddig áttekintett különbségek – tehát a második fő rész első felének módosításai – stíláriusnak tekinthetők, de ugyanez már nem mondható el a folytatásról. Ezt világosan jelzi, hogy a *Commentarius* ezen a ponton a filozófusok nézeteire való visszatérésről beszél, hiszen ott már az episztemológiai részben is szerepeltek a kinyilatkoztatástól független racionális érvek. A *Liber*ben azonban sokkal élesebb a váltás: „A filozófusok semmit sem mondtak a test helyreállításáról, amelyet az isteni szó igen világosan szemünk elé tárt. Azok azonban, akik azt tartják, hogy a halál után egy másik élet következik, úgy gondolják, hogy csak a lélek marad fenn.”⁴⁴ Itt is megjelenik tehát a feltámadás, de ezúttal szembeállítva a halhatatlansággal. Az ellentét persze nem a két tanítás igazságtartalma között feszül, hanem a megismerhetőségük között. A feltámadást a kinyilatkoztatás egyértelműen hirdeti, a filozófia legfeljebb a lélek halhatatlanságáig juthat el. Ez a különbségtétel Melanchthon érett teológiai álláspontjának lényege. Ha ez nem is összeegyeztethetetlen korábbi nézetével, egyértelműen jelentős elmozdulás – vagy egy másik metaforával, letisztulás – ahhoz képest. Itt már élesebb a határ a két tan között; 1553-ban Melanchthon a lélek halhatatlanságát már nem tekinti a test feltámadására vonatkozó igazság „tompított” felismerésének, az utóbbit mint kinyilatkoztatott ismeretet egyértelműen megkülönbözteti az értelem számára is elérhető előbbtől.⁴⁵

⁴² CR. 13:175 = MSA. 3:368.19.

⁴³ *Commentarius*. 311–312. p.

⁴⁴ CR. 13:175 = MSA. 3:368.20–23.

⁴⁵ Frank (FRANK, 1993. 359–360. p.) szintén érzékeli a kétfajta – teológiai, illetve filozófiai – gondolatmenet közti megközelítésbeli különbséget, de – talán mert csak a *Liber* szövegváltozatát elemzi, és figyelmen kívül hagyja a *Commentarius*beli előzményeket

Ez az alapvető tartalmi átrendezés a szöveg szerkezetén is világosan felismerhető. Az egész fejezetben az itt következő szakaszban – a lélek halhatatlansága mellett szóló filozófiai érvek körében – találkozunk a legjelentősebb átrendeződéssel, ami természetesen az episztemológiai részben látott módosítások leképeződése. A *Liber* gondolatmenete hosszúságban itt éppen a kétszerese a *Commentarius*énak. Az utóbbi három mozzanatról épül fel. Melanchthon először egy komplex platóni érvt ismertet, amelynek bizonyító erejét maga is igen nagyra tartja, s amely a *Liber*ben is visszatér, ahol majd részletesen is tárgyalom. A bűn intellektuális következményei azonban beárnyékolják a ragyogását, és az adott körülmények között nem mondhatunk le a morális évről sem, amit Melanchthon itt újra elővesz. Harmadik lépésben pedig ehhez még „hozzá kell venni a mennyi bizonyosságokat”⁴⁶ is, mert végső soron csak azok csálthatatlanok. Teljes kört írunk tehát le az 1540-es szövegben, a bibliai textusoktól az észérvekhez való visszatérés fokozatosan újra visszavezet a kinyilatkoztatáshoz, ahogy az értelem jelentősége, illetve megbízhatósága lépésről lépésre halványul.

Melanchthon számára az egész fejezetben érezhető nehézséget okoz, hogy az értelem és a kinyilatkoztatás között megtalálja a helyesnek érzett viszonyt. Az utóbbi nyilvánvalóan meghatározó számára, de az előbbiről sem szívesen mond le. A *Commentarius*ban uralkodó „több-kevesebb” („tisztább-homályosabb”) modell azonban nem hoz megnyugtató megoldást. A gondolatmenet önmagába többször is visszatérő szerkezete jól mutatja, hogy minden megtaláltnak vélt egyensúlyi pont instabil. Onnan a kinyilatkoztatás gravitációs erőterében hamar továbblendül az érvelés. Ugyanakkor a filozófiatörténeti adalékok, a pogány gondolkodóktól ránk maradt érvek sem hagyhatók mindenestől figyelmen kívül, azok is szóhoz akarnak jutni, s követelik az őket megillető helyet. A dilemmát azonban majd csak a *Liber* paradigmaváltása tudja feloldani.

Az átdolgozott szöveg szerkezetileg is világosabb. A szakasz törzsét egy rövid bevezető után három érv kifejtése adja. A téma bevezetése elsősorban Platónra⁴⁷ hivatkozva mutatja be a filozófusok nézetét a halhatatlanságról. A *Commentarius* első részéből már ismert – de az átdolgozásakor kihagyott – jelenések (kísértetek) és a Plutarkhosz-hivatkozás (naxoszi Korax⁴⁸) is ide kerülnek mint a pogány nézeteket megalapozó tapasztalati tények. Új – és némiképp meglepő – mozzanat, hogy Melanchthon ehhez saját személyes élményeit is hozzáteszi megerősítésül: „Magam is láttam néhány jelenést, és ismerek sok hitelt érdemlő embert, akik határozottan állították, hogy ők maguk nemcsak láttak ilyeneket, hanem sokáig beszélgettek is velük.”⁴⁹ A reformátor számára a jelenések tehát egyetemesen elérhető – és a kinyilatkozástól független – tapasztalati alapot szolgáltatnak a halhatatlanság tételezéséhez. A tételt azonban egyáltalán nem tekinti ennyivel bi-

– nem veszi észre a tárgyakat illető és Melanchthon által itt már gondosan megfogalmazott különbségtételt (egyenesen az „egyéni emberi lélek feltámadása”-ról beszél: „die Auferstehung der individuellen, menschlichen Seele”. FRANK, 1993. 359. p., kiemelés tőlem – A Szerző), s ezzel jelentősen félreérti az elemzett szöveget.

⁴⁶ *Commentarius*. 314. p.

⁴⁷ Vö. Phaidón. 80e–81a.c–d.

⁴⁸ De sera numinis vindicta. 560d.

⁴⁹ CR. 13:175 = MSA. 3:368.34–37.

zonyítottnak. Annak igazolása nem empirikus, hanem logikai (spekulatív) módszerekkel történik. Mindez adaléku szolgáltathat Melanchthon episztemológiájának és tudományelméletének rekonstrukciójához, ez azonban kívül esik e tanulmány tárgykörén.

A bizonyításhoz „három évrre lehet hivatkozni Platónról, Xenophóntól és Cicerótól”.⁵⁰ Az első a *Commentarius*ban is ennek a szakasznak az elején szerepelt, a másik kettő viszont a fejezet más részeiről kerül át ide. A Platónnak tulajdonított érv valójában a *Phaidón* egy szakaszát (78b–84b) súríti szillogisztikus formába, amely ilyen alakban ott nem szerepel:

„Az a természet, amely nem az elemekből származik, nem lát romlást. A lélek nem az elemekből származik. Tehát nem enyészik el a test pusztulása miatt.”⁵¹

Az érv az altételen (*premissa minor*) fordul meg, amit Melanchthon – Platón követve – egy újabb szillogizmussal igazol, ezúttal a *Phaidón* emlékeztetelmélet-érvt (72e–77a) summázva. Az elemi természetben nem jöhet létre az általános fogalmak vagy a nem anyagi dolgok ismerete. A lélek azonban rendelkezik ilyen ismeretekkel, bizonyoság erre az Istenről, a számokról, a sorrendiségről való velünk született tudás vagy éppen a jó és a rossz megkülönböztetésének eredendő képessége.⁵² A lélek tehát nem származhat az elemi természetből.

A *Commentarius*ban Melanchthon – az általa idézett Platónhoz hasonlóan – szinte ellenállhatatlannak érzi ezt az érvt,⁵³ s hosszasan magasztalja, mielőtt felidézi, hogy a bűn következményei miatt inkább a morális évrre van szükségünk. A lelkesedés visszafogottabb a *Liber*ben. Platón véleményét itt is idézi, de annyiban hagyja, s nem csatlakozik hozzá saját nevében, helyette inkább teológiai szempontból gondolja tovább. Ahelyett, hogy a lélek nem elemi természetét próbálná igazolni, mint a korábbi változatban, az olvasót a lélek teremtettségére emlékezteti, s ebből vezeti le az egyetemes erkölcsi kategóriák, illetve ítélőképeség meglétét is. Ez egyúttal át is vezeti a következő pontra.

A második érv a morális érv, amellyel az 1540-es kiadás elején találkoztunk, onnan emeli át ide Melanchthon: „...sok tisztességes embert igazságtalanul megölnek, [...] a gonosztevők és a zsarnokok [viszont] ebben az életben gyakran nem nyírik el büntetésüket”.⁵⁴ Kell tehát lennie egy másik életnek, ahol az erkölcsi rend a helyére billen. Ebben a szakaszban azonban az érvelés nem logikai következtetésekből, hanem meghatározó módon példákból építkezik, és Melanchthon jellemzően egyházi-bibliai példákat választ. Krisztust, Keresztelő Jánost, Pál apostolt mind megölték, bár Isten tetszésére voltak. Ezt követi Ábel részletesebben kidolgozott példája, aki-
ben „az egyházzal szóló egész tanítás olvasható: mi az egyház, milyen az

⁵⁰ CR. 13:175 = MSA. 3:369.3–4.

⁵¹ CR. 13:175 = MSA. 3:369.5–7.

⁵² Frank (FRANK, 1993. 361. p.) a velünk született természetes ismeretekről szóló tanítást tartja Melanchthon egyik legeredetibb filozófiai teljesítményének, s ebből vezeti le a lélek halhatatlanságát alátámasztó további érveket is: Uo. 364. p.

⁵³ Vö. *Commentarius*. 313. p.; Phaidón. 87a.

⁵⁴ CR. 13:176 = MSA. 3:369.28–30.

egyház, miért van alávétve a keresztnék, miféle ítélet következik majd, és hogyan kell az élet helyreállítását várni.”⁵⁵ A korábbi változatból ismerős történelmi példák egy-egy villanásra itt is feltűnnek, de tényleg csak jelzésértékűen.

Az érvelés építőkövei tehát ismerősek a *Commentarius*ból, sőt itt-ott a korábbi változat szövegszerű visszhangja is kicsendül a *Liber*ből, összességében azonban nagyon jelentősek a változtatások. Ezek közül a legfontosabb, hogy új helyre került az egész szakasz. Az ismeretelméleti részből a lélek halhatatlanságának filozófiai bizonyítékai közé, és ez nem pusztán szerkezeti átcsoportosítást is jelent. Kétségtelen, hogy az érvelés belső logikája megmaradt (az isteni bizonyosságok világosabbá teszik azt, amit az értelem maga is felismerhet), most azonban nem az örök életéről általában, hanem konkrétan a lélek halhatatlanságáról van szó: a szakasz áthelyezése egyértelműen meghatározza ezt az értelmezési keretet, s ezáltal azt a tartalmat, amelyre az eredeti – racionális – érv vonatkozatható.

A harmadik – Xenophóntól származó – érv szerint a gonoszokat gyötörő lelkiismeret-furdalás egyértelmű jele az elkövetkező ítéletnek, illetve büntetésnek. Ez Melanchthon értelmezésében általánosabb szinten a jó és a rossz megkülönböztetésének képességéről tanúskodik, ami hiábavaló volna, ha a felismert jó és gonosz végső soron nem nyerné el méltó jutalmát vagy büntetését.

A Kürosz beszédéből⁵⁶ átvett gondolat a *Commentarius*ban is felbukkan, de ott csak később, az Arisztotelésszel foglalkozó harmadik szakaszban.⁵⁷ Az átszerkesztés megint csak zökkenőmentesebbé teszi a gondolatmenetet. A korábbi változatban Arisztotelész első említéséhez a véleményét övező bizonytalanság beismerése kapcsolódik. Melanchthon így joggal érezhette szükségesnek, hogy megindokolja, miért is vonta be az érvelésbe. Ezt azzal oldotta meg, hogy hangsúlyozta: a józanabb gondolkodású emberek mindig is vallották a lélek halhatatlanságát, s erre bőven találhatnánk ókori példákat. Xenophón Küroszát így említi mint a potenciális felsorolás egyetlen konkrét elemét, majd visszatér Arisztotelészre. Ez a kicsit döcögős szerkezet kisimul a *Liber*ben. A Xenophón-anyag mint önálló érvelési egység kerül be a gondolatmenetbe, s egyben elő is készíti Arisztotelész színre lépését.

A harmadik érv hasonló a másodikhoz, de nem azonos vele. Az erkölcsi rend, illetve az ebben az életben büntetlenül maradt gonoszság mindkét esetben megköveteli, hogy az értelem felismerje egy halál utáni igazságszolgáltatás – és ezen keresztül a halál utáni lét – szükségességét, a hangsúly azonban nem ugyanoda esik. A második típusú érvelés a jó és a rossz megkülönböztetése képességének implicit gyakorlására épít, míg a harmadik középpontjában ennek a képességnek a megléte áll. Melanchthon második érve az, hogy a túlvilági lét nélkül az erkölcsi elvárásaink végérvényesen kielégíthetetlenek maradnának. A harmadik érv szerint viszont a megfelelő erkölcsi rend nélkül értelmetlenek lennének ezek az elvárások.

⁵⁵ CR. 13:177 = MSA. 3:370.21–23.

⁵⁶ Kürosz nevelkedése. 8.7.6–28, küll. 18.

⁵⁷ *Commentarius*. 314. p.

Finom különbségeik ellenére mindkét okfejtés az etika – vagyis az értelem és a(z) evangéliumtól megkülönböztetett) törvény – területére tartozik. „Hasznos, ha ezeket az érveket átgondoljuk, tudnunk kell azonban azt is, hogy az isteni kijelentéseket is szem előtt kell tartanunk.”⁵⁸ A második nagy szerkezeti egység végén ezzel Melanchthon visszakanyarodik a módszertani kezdőpontjára, a filozófiai vizsgálódás után ismét a tétel kinyilatkoztatáson alapuló igazolását jelöli meg elsődlegesnek. Bizonyos értelemben tehát az átdolgozás után is megtartja az emberi értelem és isteni reveláció kettősségét mint a megismerés lehetséges – egymást erősítő – módjait, de a szerkezeti átalakítás következtében ennek az érvényessége jelentősen beszűkül, és a *Liber*ben már csak a lélek halhatatlanságának kontextusában értelmezhető.

A fejezet utolsó egysége mindkét változatban a szorosabban vett Arisztotelész-kommentár. Ahogy láttuk, a *Commentarius*ban a filozófus megjelenését egy kis bizonytalanság övezi, és Melanchthon szükségét érzi néhány apologetikus megjegyzésnek rögtön az elején. Arisztotelész tárgyalásának ezek után mindössze tizenöt sort – négy mondatot – szentel, amelynek egyharmada szó szerinti (görög) idézet. Ráadásul még itt is nagyon körültekintően fogalmaz: „De hogy visszatérjek Arisztotelészre: bár fennmaradt könyveiben nem teljesen érthetően mondja el, miként vélekedik, és teljességében nem tárgyalja ezt a kérdést, tagadhatatlan, hogy maga is erre a véleményre hajlik”, ti. a lélek halhatatlanságára.⁵⁹ Melanchthon óvatossága természetesen indokolt, talán nem is annyira Luther ismert Arisztotelész-kritikája miatt, hanem mert az Arisztotelész-értelmezés – nem legkevésbé éppen a lélekről szóló tanításával kapcsolatban – korántsem volt egységes már a skolasztika virágkorában sem.⁶⁰ Ockham (1280 k.–1350 k.) a lélek halhatatlanságának tárgyalásakor például rövid úton kiírta a figyelembe veendő tekintélyek közül, mert álláspontja belső ellentmondásokkal terhes.⁶¹

Az 1553-as átdolgozás ezen a bevezetésen is nyomot hagyott. Vissza-utalva az előző részre – a halhatatlanság mellett szóló filozófiai érvekre – Melanchthon azzal a rutinfordulattal zárja a témát, hogy „hosszú lenne [...] felsorolni a filozófusok képzelődéseit”.⁶² Az elmarasztaló felhangot hordozó „képzelődések” (*imaginationes*) a racionális megközelítés implicit kritikája – de legalábbis korlátozott érvényének jelzése –, és ezt rögtön illusztrálja is

⁵⁸ CR. 13:177 = MSA. 3:371.4–6.

⁵⁹ *Commentarius*. 314–315. p.

⁶⁰ A *Heidelbergi disputáció* 31. tételében Luther is magától értődnék veszi, hogy Arisztotelész „tanítása szerint – az emberi lélek halandó”. LUTHER MÁRTON: *Heidelbergi disputáció*. Ford.: Nagybecskai Vilmos. Bp., 1999. 15. p.; vö. WA. 1:355.6–7.

⁶¹ Vö. FRANK, 1993. 358–359. p. A középkori és reneszánsz Arisztotelész-értelmezések történetéhez a már idézett Kristeller, Pluta és Wels (ld. 1. sz. jegyz.) mellett pl.: MOJSISCH, BURKHARD: Zum Disput über die Unsterblichkeit der Seele in Mittelalter und Renaissance. In: *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, 1982. 341–359. p.; PATER, WIM A. DE: *Immortality: Its History in the West*. Leuven, 1984.

⁶² CR. 13:177 = MSA. 3:371.8–9.

egy elretentő példával, a sztoikusok halhatatlanságot tagadó nézetével. Ezen a háttéren Arisztotelész már sokkal jobb színben tűnik fel a maga kicsit bizonytalan, de jóra magyarázható álláspontjával. Ezzel sikerült feloldani azt a meglehetősen ironikus helyzetet, hogy az ókori klasszikushoz írt kommentár utolsó fejezetében az alapszöveg szerzőjének említése rögtön egy kis kitérőt tesz szükségessé a pogány filozófia használhatóságának igazolására.

Melanchthon saját Arisztotelész-olvasatát két-két hivatkozással támasztja alá. A *Commentarius*ban ezek közül csak az egyiket veszi a *De animából*,⁶³ s ezt megtartja 1553-ban is. Arisztotelész itt az észről mint a lélek különálló neméről beszél, amely „képes elkülönülni, ahogy az örökkévaló a mulandótól.”⁶⁴ A szöveghehellyel kapcsolatban Kusukawa megjegyzi, hogy Melanchthon ennél a résznél saját példányra margójára odaírta: „Nota de immor/talitate animæ”.⁶⁵ Ez az idézet nyilván meghatározó volt számára a kérdés – Arisztotelész lélek-tana – szempontjából. A másik idézetet, amely az értelmes lélek testen kívüli származását és isteni eredetét fogalmazza meg,⁶⁶ az átdolgozás során Melanchthon lecserélte egy utalásra, amely szintén az alapszövegére megy vissza.⁶⁷ Másrészt viszont ez még kevésbé egyértelműen implikálja a halhatatlanság tételét, mint a korábbi, talán ezért is nem idézi szó szerint.

Melanchthon a halhatatlanságfejezet egyik változatában sem szolgál részletes Arisztotelész-értelmezéssel. Mindössze arra szorítkozik, hogy röviden vázolja egy lehetséges – és általa kívánatosnak tartott – értelmezési irányt, s ehhez kiemeljen néhány bizonyító – de legalábbis valószínűsítő – erejűnek érzett szöveghelyet. Nyilvánvaló, hogy Melanchthon számára a *De anima* zárófejezetében az elsődleges kérdés nem az ókori filozófus helyes egzegézise, hanem a saját antropológiai művét megkoronázó halhatatlansági tétel igazolása.

Mindkét kiadásában két további mozzanat zárja a fejezetet, de a két változat közti különbség megint csak figyelmet érdemel. A *Commentarius* ezen a ponton leszögezi – s ez jól illeszkedik az egész szöveg logikájába –, hogy nem pártos véleményeket, hanem olyan érveket akart idézni, „amelyeknek a megfontolása a tanulmányozóikat csiszolt gondolkodásra és erényes tettekre segíti.”⁶⁸ A *Liber* ezzel szemben a „filozófusok kételkedései” helyett ismét a kinyilatkoztatásra, „az isteni szó”-ra⁶⁹ irányítja a figyelmet – amivel természetesen saját logikáját követi. A fejezet – és az egész könyv – ezután egy rövid imádsággal ér véget, amelynek a szövegét szintén nem hagyta érintetlenül az 1553-as átalakítás, de azért így is meg-

⁶³ A lélek II.2 (413b24–27).

⁶⁴ ARISZTOTELÉSZ: Lélekfilozófiai írások. Ford.: Steiger Kornél – Brunner Ákos – Bodnár István. Bp., 2006. 39. p.

⁶⁵ KUSUKAWA, 1995. 98. jegyz. Hogy ez lenne az egyetlen szakasz Arisztotelész könyvében, amely az értelmes lélek (elme, ész) halhatatlanságát állítja – ahogy Kusukawa megjegyzi –, kicsit túlzó megállapításnak tűnik, vö. DALES, RICHARD C.: The Problem of the Rational Soul in the Thirteenth Century. Leiden – New York, 1995. 9–12. p.

⁶⁶ Az állatok nemzéséről. II.3 (736b27–28).

⁶⁷ A lélek. III.5 (430a14–19).

⁶⁸ *Commentarius*. 315. p.

⁶⁹ CR. 13:178 = MSA. 3:371.24, 26.

örződött valami az eredeti szentháromsági szerkezetéből. Az átírás során egyértelműen erősödött a könyörgés krisztocentrikus orientációja, de legalább ennyire fontos az elmozdulás egyrészt az ember istenképiségének helyreállítása felől az egyház szolgálata felé, másrészt pedig az ember szolgálata felől a kegyelemre szorultsága felé.

Melanchthon 1553-ban következetes szempontok szerint dolgozta át Arisztotelész-kommentárjának utolsó fejezetét az 1540-es eredetihez képest. Az igazítások nem hivatkozások, és a felületes olvasó számára nagyon fel sem tűnnek, hatásukban mégis igen jelentősek. Bár elemzésem középpontjában ezek a módosítások álltak, ezek magától értetődően feltételezik a két kiadás között meglevő folytonosságot, amelynek háttérén egyáltalán értelmezhetővé válnak. Közülük hármát mindenképpen ki kell emelni. Mindegyik a teológiai megközelítés meghatározó voltát jelzi.

A lélek halhatatlanságának vizsgálata továbbra is az egész mű utolsó fejezete marad. Láttuk, hogy ezt nem a forrásszöveg indokolja, hanem az az alapvető megfontolás, hogy rendszeres teológiai szempontból eszkatológiai kérdéssről van szó. Ez jól mutatja, hogy Melanchthon a *De animában* végső soron teológiai antropológiát alkot. Másodsor Arisztotelész határozottan visszafogott jelenléte alig módosul, és az átdolgozással inkább csak csökken. Kusukawa megállapítja, hogy Melanchthon tájékoztatásnak tűnik azokkal a magas szintű vitákkal kapcsolatban, amelyek itáliai kortársai között zajlottak a kérdésben.⁷⁰ Ebben igaza lehet,⁷¹ de a meglátásnak nincs jelentősége. Melanchthonnak a Pomponazzi-vita részleteinek ismerete nélkül is bőven lett volna módja az arisztotelészi anyag (vagy akár általában a filozófiai kérdésfelvetés) elmélyültebb, részletezőbb elemzésére. Erre azonban nyilvánvalóan nem volt igénye, a téma számára nem Arisztotelész vagy a filozófiai aktualitása miatt, hanem önmagában, teológiai antropológiai jelentősége miatt érdekes. Harmadszor Melanchthon nem egyszerűen összeköti a lélek halhatatlanságának kérdését a többi eszkatológiai témával (feltámadás, utolsó ítélet, örök élet, illetve kárhozat), hanem alapvetően egy eszkatológiai kereten belül tárgyalja azt, noha a többi elem részletes kifejtésére itt nem kerül sor. A *Commentarius*ban érezhető bizonyos nehézkesség és határozatlanság abban, ahogy egyensúlyt keres a filozófia és a teológia között. Összességében már itt is felismerhetők a reformatori teológia meghatározó vonásai, de még nem sikerült maradéktalanul kidolgozni az antropológiára, ill. filozófiára vonatkozó következményeit.

Azt nyilvánvalóan nem lehet tagadni, hogy a lélek halhatatlansága nem kizárólagosan a kereszténység tanítása. Ennyiben a túlvilági lét elképzelése

⁷⁰ KUSUKAWA, 1995. 98. p.

⁷¹ Frank (FRANK, 1993. 351., küln. 366. p., vö. még: 350., 355. p.) a középkorból a reneszánszba való átmenettel megváltozott világkép következtében felmerülő eszkatológiai kérdéseket éppen az itáliai reneszánsz humanizmus által felvetett kérdéseire – vagyis az emberi méltóság és ezen belül a lélek halhatatlanságának kérdésére – adott német humanista válaszként értelmezi Melanchthon idevágó tanítását, de konkrét kapcsolódásokat nem mutat ki közte és a 16. századi itáliai vita között.

csak részben tartozik a kinyilatkoztatás körébe. Azt a természetes értelem is felismerheti, bár a bűn következtében tisztánlátása erősen meggyengült. Melanchthon a tapasztalati tényekből indul ki. Pogány próféciákból és kísértetek megjelenéséből Plátón, Cicero és mások mind arra a következtetésre jutottak, hogy következnie kell egy másik életnek a halál után. A keresztények azonban sokkal biztosabb forrásból – a próféták tanításából és bibliai példák egész sorából – tudhatják ugyanezt. Ez a kettősség az egész fejezeten végigvonul a *Commentarius*ban, a kettős ismeretelméleti megalapozástól kezdve a morális érv különböző változataihoz való többszöri visszatérésen keresztül egészen az Arisztotelész-értelmezésig. A gondolatmenetben Melanchthon egyfajta húzd meg–ereszd meg logikát követ. Újra meg újra kijelenti, hogy a racionális érvek hasznosak, aztán újra meg újra korlátozza az érvényüket azzal, hogy csak annyiban állják meg a helyüket, amennyiben egybeesnek a keresztény tanítással, a többi mind csak légből kapott ostobaság. Hogy visszatérően hangsúlyozza, az ókori filozófusok bölcsességére való hivatkozással jó ügyet szolgál, azt sejteti, tartott tőle, hogy esetleg másként is lehet értelmezni ezt a lépését. Amikor a *Commentarius* utolsó fejezetéről írva Kusukawa kijelenti, hogy „ebben a szakaszban Melanchthon nem használja a filozófiát a lélek halhatatlanságának igazolására”,⁷² nyilvánvalóan túllő a célon, és túlzottan leegyszerűsíti a helyzetet. Szigorúan véve ez a kijelentés még a *Liberre* vonatkozóan sem állja meg a helyét, bár ott már sokkal világosabb a reformátori képlet.

A *Commentarius*ban Melanchthon nem húz éles határt a lélek halhatatlanságának és a test feltámadásának a dogmái közé. Szinte azonosként kezeli a kettőt, amelyek inkább csak konkrét tartalmi részleteikben különböztethetők meg. A kettőről együttesen állítja, hogy határozottan és világosan az isteni bizonyosságokból tudhatók, de a természetes értelem számára is felismerhetők, noha ez a felismerés a bűn következtében sokkal gyengébb és ködösebb, mint a kinyilatkoztatás. A második nagy egység elején ezért „különösen is fontos”-nak (*peculiaris*)⁷³ nevezi a lélek halhatatlanságának – testtől független létezésének – kérdését: vagyis ez a témán belül kiemelt jelentőségű részletkérdés. 1553-ban azonban ugyanezt már „egy másik” (*alia*)⁷⁴ kérdésnek tartja. Ekkorra a két tanítást határozottan elválasztja, illetve megkülönbözteti egymástól. Ez a *Liber* utolsó fejezetének nagy újdonsága, mert ezzel párhuzamosan szétválasztja az értelemmel megismerhető igazságot attól, amit csak a kinyilatkoztatásból tudhatunk, és a két distinkciót páronként egymáshoz rendeli. A lélek halhatatlansága természetes értelemmel is belátható, a test feltámadása azonban csak az egyház isteni kijelentésen alapuló tanításából ismerhető meg. Ezért lesz a lélek halhatatlansága immár „egy másik” – a fejezet elején tárgyalt örök élet témakörével bizonyos mértékig szembeállítható – kérdés. Az *alius* és *alienus* közti etimológiai kapcsolat pedig arra is emlékeztet, hogy az elhatárolás itt az evangéliumtól megkülönböztetett törvény (*opus alienum*) értelmében is fennáll.

⁷² KUSUKAWA, 1995. 98. p. (saját fordítás); az eredetiben: „Melanchthon never uses philosophy in this section to prove the immortality of the soul.”

⁷³ *Commentarius*. 308. p.

⁷⁴ CR. 13:173 = MSA. 3:366.25.

Az 1553-as átdolgozott kiadására letisztult mind a szóban forgó tanítás tartalma, mind episztemológiai meghatározottsága.⁷⁵ Melanchthon korlátozó értelemben is komolyan veszi ezeket a kereteket. Ahogy a bevezetésben is hangsúlyoztam, filozófiai kontextusban veti fel a lélek halhatatlanságának kérdését. Az elemzésben láttuk, hogy ez a filozófiai vizsgálódás egy átfogóbb programba ágyazódva a reformátor teológiai antropológiájának része, és ez a szélesebb paradigma a fejezet gondolatmenete szempontjából mindkét változatban elejétől végig meghatározó. Ez mégsem jelenti azt, hogy Melanchthon a teológiai kérdések tartalmi vizsgálatába is belevágna. Eppen ellenkezőleg, megmarad az antropológiai kérdésnél. A *De anima* zárófejezetében lényegében csak tételezi a halhatatlanságot, a lélek halál utáni állapotának részleteit érdemben nem tárgyalja (eltekinthetve a lélekálvás 1553-ban felbukkanó kategorikus elutasításától). Az antropológia tárgya az ember földi létében; teremtettségének eszkatologikus beteljesülése szigorúan véve már kívül esik vizsgálódási körén. A *Liber* ugyan finoman jelzi a továbblépési lehetőségeket (és így implicit módon az antropológiai elemzés korlátait is), de ezeket a kérdéseket nem tematizálja Melanchthon a filozófiai vizsgálódás során. Ezáltal következetes marad saját programjához.

Ha a *De anima* a reformátori felismerések antropológiai továbbgondolásának igényéből született, akkor – a fentiekben vizsgált utolsó fejezetben – Melanchthonnak sikerült megvalósítania ezt a programot. Az alapelemek már a *Commentarius*ban is világosan kirajzolódnak, de – fizikai metaforával – még csak instabil egyensúlyi helyzetbe kerülnek. Stabil egyensúlyi állapotukat a tizenhárom évvel későbbi átdolgozásban találják meg. Melanchthon ekkorra világosan látja a filozófia őt megillető helyét a törvény rendjében, amelynek érvényességi területe a földi élet dolgaira terjed ki. Az értelem eljuthat egészen ezeknek a kereteknek határáig, és az antropológia területén így felismerheti a lélek halhatatlanságát. A bűn következtében ez a tudása valamelyest „elmosódott” lesz, és ennél messzebbre – Melanchthon kielégtelenségére szerint – nem is juthat. Ami ezen túl van – az örök élet ígérete – az már csak a kinyilatkoztatásból tudható és csak a hit számára ragadható meg. Melanchthon ezzel a sémával azonban az eredeti – antropológiai – célkitűzésen jóval túlmenő programot is megvalósított, hiszen – jellemzően reformátori módon – a páli tézis („a törvény neve-lőnk [...] Krisztusig”, Gal 3,24) ismeretelméleti tanulságait is levonta.

⁷⁵ VÖ. WELS, 2007. küln. 214. p. Szerinte a 16. századi gondolkodók számára a testtől elválasztható lélek (amellyel kapcsolatban a halhatatlanság egyedül tételezhető) már kívül esik a természetfilozófia hatáskörén és a metafizika területére tartozik. Ezen a háttérrel különösen is érdekes Melanchthon megoldása, aki – talán éppen a teológiai előfeltevéseinek következetes végiggondolása eredményeként – kicsit máshogy kezeli a kérdés tudományelméleti besorolását, Wels azonban nem tér ki a reformátorra.

FÜGGELÉK

Melanchthon *De animájának* kiadástörténete a 16. század végéig⁷⁶

Év	VD16	Város	Kiadó (Nyomdász)	Vö. VD16
1540	M 2748 M 2749 (Schüling) (Schüling) M 2790 ⁷⁷	Strassburg: Kraft Müller Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. Párizs: Christian Wechel Lyon: Sebastian Greif Berlin: Hans Weiss		
1542	M 2750 (Schüling)	Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. Lyon: Sebastian Greif		
1543	M 2751 M 2752	Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. Bázel: Robert Winter	V 1803	
1544	M 2753	Strassburg: Kraft Müller		
1545	M 2754 (GVK)	Wittenberg: Josef Klug Frankfurt a.M.	M 2785–89	
1548	M 2755 ZV 20976	Strassburg: Kraft Müller (özvegye) Wittenberg: Hans Lufft		
1550	M 2756	Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. (örökösei)		
1552	M 2794 ⁷⁸ (GVK) (Schüling)	Lübeck: Georg Richolff d.J. Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä. (örökösei) Wittenberg: Clemens Schleich	M 2785–89	
1553	M 2757 M 2785	Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. (örökösei) Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä.	R 559	
1554	M 2758 (Schüling) M 2786	Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. (örökösei) Bázel: Johann Oporinus Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä.	(Vives) R 560	
1555	ZV 792 (GVK) (GVK) ZV 2645	Strassburg: Samuel Emmel Lyon: Antoine Vincent Párizs: Guillaume Cavellat Strassburg: Samuel Emmel	V 1803–06 M 2785–89	
1556	M 2759 (GVK)	Wittenberg: Peter Seitz d.Ä. (örökösei) Frankfurt a.M.	M 2785–89	
1557	ZV 13002	Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä. (örökösei)		
1558	M 2760 ZV 793	Wittenberg: Johann Krafft d.Ä. Strassburg: Samuel Emmel		
1559	M 2787	Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä.	R 579	
1560	M 2761 M 2762 M 2763 M 2764 ZV 794	Bázel: Johann Oporinus Lipcse: Hans Rambau d.Ä. Wittenberg: Johann Krafft d.Ä. Wittenberg: Johann Krafft d.Ä. Strassburg: Samuel Emmel	V 1804	
1561	ZV 10750	Lipcse: Hans Rambau d.Ä.		
1562	M 2765 M 2766	Lipcse: Hans Rambau d.Ä. Wittenberg: Hans Lufft		

⁷⁶ Töredékiadások (általában gyűjteményes kiadásokban megjelent részletek) dőlt betűvel. A kétséges kiadásokat, amelyeket a vonatkozó bibliográfia (SCHÜLING, 1967.) meggyőző adatok nélkül említ, szándékosan figyelmen kívül hagytam.

⁷⁷ Knaust német fordítása.

⁷⁸ Valószínűleg Knaust fordításának egy már nem létező alnémet kiadása.

1563	M 2767 M 2768 ZV 795	Zürich: Hans Jakob Geßner Zürich: Hans Jakob Geßner Strassburg: Samuel Emmel	V 1806 V 1805	
1565	M 2769	Lipcse: Hans Rambau d.Ä.		
1566	ZV 796	Strassburg: Samuel Emmel		
1567	M 2770	Wittenberg: Johann Krafft d.Ä.		
1568	M 2788	Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä. (örökösei)	R 581	
1569	M 2771	Wittenberg: Johann Krafft d.Ä.		
1570	M 2772 ⁷⁹ M 2791 M 2792	Mühlhausen: Georg Hantzsch Strassburg: Theodosius Rihel Strassburg: Theodosius Rihel	A 3827 A 3828	
1571	M 2773	Wittenberg: Johann Krafft d.Ä.		
1572	M 2793	Strassburg: Theodosius Rihel	A 3829	
1573	M 2789	Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä. (örökösei)	R 582	
1574	M 2774	Wittenberg: Clemens Schleich & Anton Schöne		
1575	M 2775 ⁷⁹ M 2776 M 2777	Wittenberg: Clemens Schleich & Anton Schöne Wittenberg: Johann Schwertel Wittenberg: Johann Schwertel		
1576	M 2777	Wittenberg: Clemens Schleich		
1580	M 2778	Wittenberg: Matthaeus Welack		
1581	M 2779 ⁷⁹	Frankfurt a.M.: Christian Egenolff d.Ä. (örökösei)		
1582	ZV 13003	Wittenberg: Johann Krafft d.Ä. (örökösei)		
1584	M 2780	Wittenberg: Simon Gronenberg		
1587	M 2781	Wittenberg: Simon Gronenberg		
1588	(Schüling)	Wittenberg: Johann & Konrad d.J. Rihel		
1589	M 2782	Wittenberg: Johann Krafft d.J.		
1593	M 2783	h.n.		
1594	ZV 13004	Wittenberg: Georg Müller d.Ä.		
1595	M 2784	Strassburg: Theodosius Rihel		
1600	ZV 790			

⁷⁹ Johann Stigel (1515–1562) kommentárjával. (Ld. 10. sz. jegyz.)